
Vlado Puljiz SOCIJALNE REFORME ZAPADA – OD MILOSRĐA DO SOCIJALNE DRŽAVE

Studijski centar socijalnog rada
Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,
1997., 143 str.

U jeku rasprava i sukobljavanja često opozitnih mišljenja o socijalnoj sastavnici hrvatske politike nastajali su autorovi prilozi o povijesti zapadne socijalne politike, kontinuirano objavljeni u časopisu *Revija za socijalnu politiku*. Danas ih imamo okupljene u posebnoj knjizi, što olakšava i približava mnogima zainteresiranima njihovu temeljnu namjeru – da pokažu ishodišta i napredak brige o položaju posebice ugroženih socijalnih skupina te da spriječe njihovu reprodukciju i negativan utjecaj na ukupan razvitak različitim mjerama iz područja socijalne i drugih primijenjenih politika.

U uvodnom tekstu, *Ishodišta i determinante razvoja socijalne politike*, Puljiz pokazuje da su najuspješnije socijalne politike kreirane prije pragmatično, akcidentalno, nego promišljeno. U svijetu je malo primjera cjelovitih koncepata rješavanja problema ugroženih socijalnih skupina. Šarolikost iskustava i nerijetko konceptualna nedomišljenost pojedinih socijalnih programa ipak je postupno rezultirala neupitnim mjestom i važnom ulogom socijalne politike u javnoj politici. Njezino je logično ishodište i okvir, prema mišljenju Puljiza, "u širim povijesnim procesima"

koji su "uzrokovali i usmjeravali državnu intervenciju u socijalne prilike" (str. 12).

Da bi argumentirano obrazložio tvrdnju, dakle, da je socijalna politika "derivirana djelatnost države", Puljiz kratko prikazuje razvitak ideje o socijalnoj državi. U nastavku uvodnog teksta govori se o determinantama razvoja socijalne politike, pa se posebno obrazlaže modernizacija (proces industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije koji razaraju agrarno društvo i njegov socijalni sustav), socijalna mobilizacija (socijalna politika kao postignuće borbe prije svega radničke klase, ali i drugih materijalno i socijalno ugroženih slojeva), djelovanje državnih institucija (vrh državne vlasti oblikuje i provodi socijalnu politiku) te, konačno, religija i rat kao čimbenici socijalne politike (religija kao skup vrijednosti koje potiču na milosrdno djelovanje pojedinaca, skupina i većih zajednica; kad je o ratu riječ, on djeluje i kao pokretač često solidarističkih socijalnih reformi, osobito u poslijeratnom razdoblju). Zaključujući uvodno poglavlje, autor naglašava da je nužno uključiti i istražiti i druge determinante socijalne politike i analizirati svu raznolikost modela koju poznaje zapadni svijet.

U nastavku knjige V. Puljiz predstavlja pojedine modele socijalnih politika (ili tek naznake modela) na vremenskoj i državnoj razini. U prvih nekoliko poglavlja iscrpno analizira prve pojavne oblike pomoći u postrimskoj, feudalnoj Europi. Tako drugo poglavlje nosi naslov *Siromaštvo i milosrđe u srednjem vijeku*, treće *Represija nad prosjacima i skitnicama i gradske reforme*, a četvrto *Mutualizam ili organizacije uzajamne pomoći*.

U nastavku se opisuju modeli socijalne politike koji su se razvili iz specifičnih uvjeta i dominantnih vrijednosnih sustava pojedinih državnih zajednica. U petom poglavlju, *Njemačka: državni paternalizam i Bismarckove reforme*, autor pokazuje kako moderna industrijska država shvaća zbrinjavanje i zaštitu narastajućeg urbano-industrijskog dijela populacije kao svoju bitnu ulogu. Jača državna vlast, što

se osjeća u svim javnim sferama, pa i u socijalnoj. U Njemačkoj se to događa osamdesetih godina XIX. stoljeća, dakle, u vrijeme Otta von Bismarcka. Autor objašnjava zašto se prve moderne socijalne mjere donose u Njemačkoj, a ne u već "staroj" i razvijenijoj industrijskoj velesili Velikoj Britaniji. Riječ je, uz snažan zamah industrijalizacije u to vrijeme, i o duhovnim pretpostavkama razvitka moćne paternalističke države (Hegel, teoretičari njemačkog socijalizma, Weber i ostali). Bismarckova borba protiv socijaldemokrata oslanjala se i na mjere socijalne zaštite najugroženijeg dijela radništva. Bismarckov socijalni sustav jako je utjecao na mnoge europske socijalne politike, osobito u zemljama srednje Europe.

Iduće poglavlje, *Francuska: radikalizam i spori uspon socijalne države*, osvrće se najprije na razloge gospodarskog zaostajanja i kašnjenja socijalnih reformi u Francuskoj, osobito u odnosu na susjednu Njemačku. Puljiz navodi tri glavna razloga: dominantnost (slobodnog) seljaštva i autarkičnog, tradicionalno-konzervativnog ruralnog načina života, što je usporavalo modernizacijske procese; s njima je bio "ideološki" (sitno vlasništvo i nezavisnost) neposredno povezan sloj sitnih obrtnika, trgovaca i malih poduzetnika. Drugi razlog autor vidi u dominaciji nepoduzetnih buržuja koji izbjegavaju rizik, postupno štede (najradije u zlatu), ulažu u sigurne poslove, ideal im je živjeti od rente. Takvim ponašanjem najbogatijeg sloja bitno je usporen protok kapitala. Treće, Puljiz prenosi intrigantan stav povjesničara Philipa koji drži da je napredak zemlje u devetnaestom stoljeću zakočen mnogim revolucijama i ratovima. Država u socijalnom smislu neznatno djeluje, prepušta brigu o ugroženima lokalnim kolektivitetima

– da se snalaze kako znaju, zatim crkvi, sirotištima, bolnicama. Opisujući francuski put ka socijalnim reformama i socijalnoj državi, Puljiz zaključuje da je ona sporo napredovala, neprestance se boreći protiv snaga koje su se suprotstavljale dominantnoj ulozi države u socijalnoj politici. Francusku iz korpusa zapadnih zemalja donekle izdvaja naglašenija briga za obitelj. Međutim, takva orijentacija nalazi uporište ponajprije u pronatalitetnoj politici.

Iduće poglavlje, *Skandinavija: izvori solidarizma i socijaldemokratske reforme*, predstavlja iskustva sjeverne europske periferije, najčešće identificirane s njihovim modelom socijalne politike ili, točnije, socijalne države. Uz taj model vezuje se socijaldemografski atribut zbog socijaldemokratskog sustava u čijem je okviru nastajao (osobito u Švedskoj). Skandinavski tip socijalne države obilježavaju visoka socijalna davanja, visok socijalni standard, dakle, standard za sve građane koji se financira iz poreza. Takav solidaristički model neki autori objašnjavaju autohtonim vrijednostima tih malih homogenih društava, primjerice, sklonošću solidarnosti, razvijenim osjećajem uzajamnog pomaganja, tolerancijom i sl. Prema mišljenju drugih autora, riječ je o egalitarnoj socijalnoj strukturi bez hijerarhijskog feudalnog iskustva itd. Kako bilo da bilo, te su zemlje razvile model socijalne države, svaka specifičan, ali prepoznatljiv u osnovnim obilježjima. Puljiz ih u nastavku opisuje. Zaključujući njihov prikaz, upozorava na određene redukcije koje su se dogodile (osobito u Švedskoj) pod utjecajem gospodarske krize osamdesetih i nužnih "tržišnih korekcija". Unatoč promjenama, sačuvana su osnovna postignuća skandinavske socijalne države.

Osmo poglavlje opisuje Veliku Britaniju: od zakona za siromašne do laburističkih socijalnih reformi. Ta je zemlja već početkom XVII. stoljeća donijela prve zakone o siromašnima i tako zauzela prvo mjesto u svijetu kad je u pitanju organizirana socijalna pomoć. Početkom XX. stoljeća donesen je prvi zakon o mirovinama

starim ljudima. Puljiz ukratko opisuje sve važne promjene koje su se u tom razdoblju dogodile u V. Britaniji (*Old Poor Law* iz 1601, *New Poor Law* iz 1834, Fabijansko društvo, Reforme L. Georgea, laburističke reforme nakon Drugoga svjetskog rata inspirirane Beveridgeovim izvješćem). Obito je zanimljiv i instruktivan prikaz Beveridgeova izvješća koji se pojavio 1942. i koji je predstavljao krupan zaokret u britanskom pogledu na socijalni sustav, prije svega zbog sveobuhvatnosti. Naime, polazi se od toga da se jasno optuže glavna zla u društvu: prljavština, bolesti, neznanje, besposlica i siromaštvo, zatim da se cijeli koncept zamisli u svezi s pojmom socijalne sigurnosti i ulogom države u postizanju minimalne razine socijalne sigurnosti za sve stanovništvo te da se cijeli sustav transparentno ozakoni.

Zaključujući prikaz promjena u britanskoj socijalnoj politici, Puljiz je smješta između skandinavskog i američkog modela s kojim nas upoznaje u idućem poglavlju pod naslovom SAD: liberalizam, filantropija i Rooseveltove socijalne reforme.

U vrijeme kad Velika Britanija donosi prvi zakon o siromašnima, u SAD-u se oblikuje prva gradska naseobina. Taj podatak dostatno govori o razlikama u povijesnim okolnostima koje su pratile razvitak američkog i (zapadno)europskog društva. Golema Amerika ne poznaje tradicionalnog europskog seljaka, feudalnu socijalnu hijerarhiju, autarkično selo, povijesne gradove. Obilježavaju je i drukčije vrijednosti, s obzirom na selektivnost, izdvojenost migrantskih skupina u odnosu na populaciju iz koje potječu. Svaka etnička skupina donijela je sa sobom svoja iskustva i shvaćanja socijalne politike i mjera socijalne skrbi.

Stoga američku socijalnu politiku, za razliku od europske, ne karakteriziraju veliki nacionalni projekti socijalne sigurnosti, već prilagodba prilikama. Američki se socijalni sustav manje oslanja na središnju državnu vlast i puno je više decentraliziran. Konačno, u tom sustavu puno je veća uloga privatnog sektora, kao uostalom i u drugim sastavnicama javne politike.

Zaključno poglavlje, odnosno *Kronologija socijalne politike Zapada*, obuhvaća razdoblje od srednjega vijeka do otprilike kraja prvog desetljeća nakon Drugoga svjetskog rata. Temelji se na povijesno važnim događajima koji su obilježili sustav socijalne politike u pet zemalja: Njemačkoj, Francuskoj, Švedskoj, Velikoj Britaniji i SAD-u. U prvom razdoblju, predindustrijskom, koje traje do sredine XIX. stoljeća, jača država, nacija, a u socijalnoj skrbi dominira crkva. Drugo razdoblje proteže se do kraja Prvoga svjetskog rata, naglo jača industrijsko-urbani segment društva, socijalni problemi koncentriraju se u gradovima u kojima svojom masovnošću prijetite daljnjem napretku, pa država nastoji preventivno djelovati. Treće je razdoblje velike gospodarske krize, Drugoga svjetskog rata i poratnog vremena. Ovo razdoblje završava koncepcijom i donekle ostvarenjem socijalne države, povećavaju se socijalna prava i njihovo zadovoljenje, većina stanovništva obuhvaćena je ponekim socijalno-osiguravajućim mehanizmom. Na samom kraju knjige kronologija je vrlo pregledno prikazana u obliku tablice.

Knjiga Vlade Puljiza znalački je kratak prikaz najvažnijih faza u evoluciji socijalne politike u razvijenim zapadnim zemljama. Posebno bismo naglasili analizu povijesnog gospodarsko-socijalnog i vrijednosnog okvira iz kojega izvire pojedinačne specifične političke motivacije i pravna rješenja. Upravo u tom dijelu vidimo korisnost knjige za sve koji u nas rade na poslovima pripreme, donošenja ili primjene socijalnih zakona. Njome će se nesumnjivo služiti studenti i istraživači u društveno-pravnim i povijesnim znanstvenim područjima, jer upućuje na manje poznate

aspekte u opusima nekih poznatih teoretičara i državnika te povijesnih razdoblja. Inače, knjiga je namijenjena ponajprije studentima prava i socijalnog rada. Na kraju svakog poglavlja nalazi se popis relevantne literature, a na kraju knjige odabrana literatura. Knjiga je opremljena kazalom imena i kazalom pojmova.

Maja Štambuk

George Ritzer SUVREMENA SOCIOLOGIJSKA TEORIJA

Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1997.,
XVI + 486 str.

Iza uopćenog, pomalo "neutralnog" naslova – *Suvremena sociologijska teorija* – krije se sveučilišni udžbenik sociologije. Njegov autor, George Ritzer (1943.) profesor je sociologije na Sveučilištu Maryland (SAD), a posebno je poznat po djelima iz sociologijske teorije i sociologije rada. Neka od njegovih djela posvećenih sociologijskoj teoriji prevedena su i služe kao sveučilišni udžbenici na studiju sociologije i srodnih područja, doživljavajući pritom po nekoliko izdanja i pozitivne reakcije stručne javnosti. Već je iz njihovih naslova lako razabrati glavna tematsko-problemska žarišta Ritzerovih interesa: *Sociology: A Multiple Paradigm Science* (1975.), *Toward an Integrated Sociological Paradigm* (1981.), *Frontiers of Social Theory: The New Synthesis* (1990.), *Metatheorizing in Sociology* (1991.)... Tu, dakle, nije riječ o posebnim, "područnim" sociologijama, nego o sustavnom propitiva-

nju sociologije kao sociologije, odnosno autorovu ustrajnom razvijanju metasociologijskog diskursa.

Na toj se crti kreće i knjiga koja je pred nama. Iako joj je osnovni cilj predstaviti suvremenu sociologijsku teoriju u mnoštvu njezinih raznovrsnih, često uzajamno suprotstavljenih likova, *Suvremena sociologijska teorija* (1983., 3. izd. 1992.), prema riječima autora, počiva na specifičnoj "organizacijskoj shemi" (bilj. 1, str. 407), razrađenoj u spomenutim djelima. Ta organizacijska shema izrasta, pak, iz okvira jednog vrlo specifičnog oblika raščlambe sociologijskih sadržaja – iz meta-analize, odnosno analize koja, gledajući tako reći "iza" i "ispod" same teorije, traga za njezinim temeljnim epistemologijskim pretpostavkama i načelima. Tu je, dakle, riječ o "metateorijskoj perspektivi" (str. 414), odnosno metasociologiji. Metasociologiju Ritzer određuje kao "proučavanje temeljne strukture sociologije uopće" (str. 408), pri čemu u fokus interesa dospijeva i ustroj sociologijske teorije u cjelini i njezine vitalne sastavnice: koncepti, metode, temeljna područja itd.

Iz mnoštva raznovrsnih definicija sociologijske teorije autor izabire, kako sâm kaže, relativno jednostavnu ideju prema kojoj sociologijsku teoriju čini "široki sistem ideja koje razmatraju pitanja društvenog života od središnje važnosti" (str. 4, podvukao autor – op. Z.Z.). Iako ova definicija ne respektira stroge formalne zahtjeve koji se postavljaju pred "znanstvene" definicije, njezinu prednost autor vidi u tomu što svojom "širokogrudnošću" omogućava dohvaćanje mnogih teorijskih elaboracija koje, doduše, djelomice zaobilaze stroge formalne kriterije, ali sadržajno funkcioniraju kao važni prinosi sociologijskom razumijevanju društva. Ne diskriminirajući, dakle, ni nešto labavije ustrojene i "razbarušenije" formulirane koncepcije, Ritzer je, prema vlastitim riječima, napisao knjigu "o 'velikim idejama' u sociologiji, koje su izdržale probu vremena (ili su to obećale), o sistemima ideja koje rasprav-

ljaju o najvažnijim društvenim pitanjima i sveobuhvatne su u svom zahvatu" (str. 4). Pod suvremenom teorije ne misli se, pak, njezino puko kronologijsko određenje, nego – dopustimo li si malo epistemologijskog cjepidlačenja – upravo njezina suvremenost, odnosno sociologijski relevantnost korespondiranje teorije s ključnim značajkama i problemima društva. Tu je, dakle, riječ o "dobro utemeljenim teorijama koje su relevantne sve do današnjeg dana, ali i teorijama koje tek bivaju priznatima" (str. 3).

Knjiga je podijeljena u dva dijela. U prvom se dijelu izlaže jedna "historijska skica" sociologijske teorije, a drugi dio donosi pregled "glavnih teorija" i poglavlje o takozvanom mikro-makro problemu. Postoji i Dodatak, posvećen metateoriji i problemima metateorijske analize sociologijskih teorija.

U prvom se dijelu izlaže skica razvoja sociologijske teorije ("krajnje selektivna" (str. 4), kako priznaje sâm autor). Ta je skica ovdje nužna zato što, s pravom se primjećuje, primjereno razumijevanje suvremenih sociologijskih teorija svakako zahtijeva i određeno poznavanje njihovih teorijskih preteča i društveno-povijesnih ishodišta. Tako se najprije ukratko opisuju društveno-povijesni kontekst rađanja sociologije (odjeljak o "društvenim snagama u razvoju sociologijske teorije") i ključni prinosi njezinih teorijskih "očeva" (odjeljak o "intelektualnim snagama i rastu sociologijske teorije"). Epohalni kontekst rađanja sociologije tvore političke revolucije u Europi XIX. stoljeća, industrijska revolucija, rast kapitalizma, industrijalizacija, urbanizacija, nova uloga znanosti, itd. Opis "intelektualnih snaga" referira, pak, o koncepcijama H. Saint-Simona, A. Comtea, G.

Simmela, V. Pareta, H. Spencera i, posebice, o djelu "ranih divova" sociologije (str. 18) – E. Durkheima, K. Marxa i M. Webera. Nakon toga slijedi sažet opis "novijih godina" razvoja sociologije koji započinje ranom američkom sociologijom (na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće) i završava s "današnjim danima".

Drugi, opsežniji dio knjige posvećen je, kao što već rekosmo, "glavnim" sociologijskim teorijama. Ovdje ih možemo samo nabrojiti prema autorovoj podjeli na poglavlja, navodeći u zagradama imena teoretičara kojima je u odnosnim poglavljima posvećena najveća pozornost:

(1) strukturalni funkcionalizam (T. Parsons, R. Merton), neofunkcionalizam (J. Alexander, P. Colomy), alternativa konfliktne teorije (R. Dahrendorf, R. Collins);

(2) varijante neomarksističke sociologijske teorije: hegelijanski marksizam (G. Lukács, A. Gramsci), kritička teorija (J. Habermas), strukturalni marksizam (L. Althusser, N. Poulantzas), neomarksistička ekonomska sociologija (P. Baran – P. Sweezy, H. Braverman), historijski usmjereni marksizam (I. Wallerstein);

(3) simbolički interakcionizam (H. Mead, E. Goffman, H. Blumer);

(4) fenomenologijska sociologija (A. Schutz) i etnometodologija;

(5) teorija razmjene (G. Homans, P. Blau) i bihevioralna sociologija;

(6) suvremena feministička teorija (ovo poglavlje su napisale Patricia Madoo Lengermann i Gill Niebrugge-Brantley);

(7) noviji oblici razvoja u sociologijskoj teoriji: teorija akcije (T. Parsons), sistemska teorija, strukturalizam (C. Lévi-Strauss, M. Foucault), strukturalna teorija (P. Blau), teorija mreže, egzistencijalistička teorija.

Posljednje poglavlje ovog dijela knjige premješta težište analize s autorsko-koncepcijske na problemsku razinu. Tu je riječ o "osnovnom teorijskom problemu" (str. 387, 389) u suvremenoj sociologijskoj teoriji – povezanosti makro i mikro razine sociologijske analize. Makro-mikro dihotomija ima rang fundamentalnog teori-

jskog problema od samih početaka sociologije, no primjereno tematiziranje doživljava tek u nizu važnih radova nastalih uglavnom tijekom 80-ih godina. U pokušajima njegova rješavanja, naravno, nema previše suglasja, a Ritzer izdvaja nekoliko zanimljivijih prijedloga: teoriju strukturalne teorije A. Giddensa, integraciju akcijske i sistemske teorije koju predlaže J. Habermas, multidimenzionalnu sociologiju J. Alexandera, teoriju racionalnog izbora, integraciju akcije i teorije J. Colemana, strukturalnu teoriju akcije, metodološki individualizam R. Boudona itd.

Posljednju cjelinu knjige čini Dodatak, naslovljen *Metateorija i metateorijska shema za analiziranje sociološke teorije*, u kojem autor, razvijajući teze iz svojih ranijih, na početku spomenutih radova, skicira svoje shvaćanje sociologije kao multiparadigmatične znanosti. Nakon definiranja metateorijske perspektive, o kojoj je ovdje također već bilo riječi, i kratkog pregleda važnijih metateorijski orijentiranih radova iz 70-ih i 80-ih godina, Ritzer ukratko referira o teoriji paradigme čije je temelje postavio T. Kuhn u svojoj dalekosežno utjecajnoj knjizi *The Structure of Scientific Revolutions* (1962.). U tom se djelu, podsjetimo se ukratko, Kuhn bavi logikom razvoja prirodnih znanosti (uglavnom na primjeru fizike) te se s vrlo uvjerljivom argumentacijom suprotstavlja predodžbi o njihovu linearno-kumulativnom razvoju. Ključne teze i postavke Kuhnovе koncepcije zacijelo nemaju istu težinu i domet u području društvenih i humanističkih znanosti i disciplinâ, u kojima "napredak" i "razvoj" pokazuju nešto drukčiju narav i smisao nego u prirodnim znanostima, no ovdje nas ponajviše zanima sâm pojam paradigme. Pod paradigmom Kuhn razumi-

je uglavnom dvije stvari: prvo, cjelokupnu konstelaciju temeljnih stavova, vrijednosti, istraživačkih tehnika itd., koje dijele članovi određene (znanstvene) zajednice, i, drugo, one teorijske sastavnice te konstelacije koje – kao stvarna rješenja određenih zagonetki i problema – vrijede kao modeli, primjeri, uzori za rješavanje svih drugih problema. Paradigmu, dakle, treba razumjeti kao jezgreni sadržaj određenog stajališta – skup njegovih temeljnih, nosivih premisa, odnosno set fundamentalnih stavova, sadržaja i propozicija koje tek otvaraju spoznajni horizont i odlučujuće određuju način gledanja svojstven dotičnom stajalištu.

Shvaćajući sociologiju kao multiparadigmatičnu znanost, Ritzer razlikuje tri izdvojene paradigme koje dominiraju suvremenom sociologijom (usp. str. 414). To su: (1) paradigma socijalnih činjenica (tome, primjerice, pripadaju strukturalni funkcionalizam, teorije konflikta, sistemska teorija, itd., a model takva pristupa leži u djelu E. Durkheima); (2) socijalno-definicionistička paradigma (teorija akcije, simbolički interakcionizam, etnometodologija, egzistencijalistička sociologija itd.; model: teorija djelovanja M. Webera); (3) socijalno-bihevioralna paradigma (bihevioralna sociologija i, puno važnija, teorija razmjene; model: psihologijske koncepcije B. F. Skinnera).

Iako postoje jaki razlozi za postojanje tako različitih paradigmi u sociologiji, postoji i "potreba za višom razinom njihove integracije", drži Ritzer (str. 416). Osnovni element integrirane paradigme vidi on u pojmu razine socijalne stvarnosti. Tim se pojmom, naglašava se, nikako ne želi sugerirati faktička rascjepkanost društvene zbilje, nego se predlaže jedna "konceptualna shema" (str. 416). Ideja o razinama društvene zbilje implicitna je većem dijelu sociologije (Ritzer se u tom pogledu posebno inspirira nekim stavovima Georgesa Gurvitcha), a pri njezinu je ekspliciranju potrebno uočiti dva specifična kontinuuma uzduž kojih se te razine gotovo, svrstavaju. Prvi kontinuum određuju po-

lovi makroskopsko i mikroskopsko. Na "mikro" kraju nalaze se individualni akteri, njihove misli i akcije, a "makro" kraj zapošljavaju "veliki" društveni fenomeni (društva, grupe društava, kulture, svjetski sustavi, itd.). Drugi je kontinuum određen polovima objektivno i subjektivno. Subjektivni pol, primjerice, čine norme, vrijednosti, socijalna konstrukcija zbilje, a objektivni pol okupiraju akteri, akcija, birokratske strukture, zakon itd.

Ritzer predlaže model koji povezuje, odnosno ukršta ta dva kontinuuma (usp. dijagrame na str. 421-423), čime se "konstruiraju" četiri osnovne razine društvene stvarnosti: (1) mikro-subjektivna (različite socijalne konstrukcije zbilje), (2) makro-subjektivna (kultura, norme, vrijednosti), (3) mikro-objektivna (obrasci ponašanja, akcije, interakcija), (4) makro-objektivna (društvo, zakon, birokracija, arhitektura, tehnologija, jezik itd.).

Četiri osnovne razine društvene zbilje moguće je dovesti u odnos prema tri dominantne sociologijske paradigme. Tako paradigma socijalnih činjenica ima posla s makro-objektivnom i makro-subjektivnom razinom, a socijalno-definicionistička paradigma usmjerena je uglavnom na mikro-subjektivni svijet i dio mikro-objektivnog svijeta koji ovisi o mentalnim procesima (akcija). Socijalno-bihevioralna paradigma odnosi se, pak, na onaj dio mikro-objektivnog svijeta koji ne uključuje proces mišljenja (ponašanje).

Autor posebno naglašava da integrirana paradigma ne može zamijeniti posebne paradigme, nego "raspravlja sa svim razinama, no ne ispituje svaki nivo preciznošću s kojom to čine posebne paradigme" (str. 422-423). Predloženi model zahitjeva daljnju razradu, no ono što svakako

treba izbjeći je pojednostavljujuće reduciranje pojedinih teorijskih koncepcija na određenu razinu društvene zbilje. Jer, ovaj oblik analize ne omogućuje procjenu koherentnosti nekog stajališta, zato što ona "nastoji razbiti cjelinu, integritet i unutarnju konzistenciju cjeline rada" (str. 423). Uz to, "slojevanje" društvene zbilje kakvo sugerira ovaj model počiva na jednoj "artificijelnoj i na neki način arbitrarnoj diferencijaciji" (str. 421), vođenoj heurističkim imperativima. Ritzer stoga mora zaključiti kako njegov cilj nije razvijanje nove sociologijske paradigme (koja bi onda omogućavala i "konstruiranje" novih teorijâ), nego izrada metateorijskog alata koji će olakšati analizu i klasifikaciju različitih teorijskih stajališta.

Vratimo li se, na koncu, onom najvažnijem u Ritzerovoj knjizi – prikazu suvremenih sociologijskih teorijâ – možemo se složiti s tvrdnjom da je riječ o solidno obavljenom poslu. Autor je iscrpno i potanko obradio te pregledno strukturirao vrlo opsežnu građu. Uz to, knjiga sadrži i svojevrsni "bonus" za čitatelja: biografske (u dva slučaja autobiografske) skice mnogih znamenitih sociologa. Tu je i opsežna bibliografija primarne i sekundarne literature (na engleskom jeziku) te kazala imena i pojmova. Kad je riječ o velikom poslu, onda valja spomenuti i prof. Ognjena Čaldarovića koji je preveo Ritzerov tekst s engleskoga i uredio ovo izdanje.

Nije najmanje važno ni to što se sociologija, u svjetlu Ritzerova prikaza, pokazuje vrlo dinamičnom i kompleksnom znanosti pred kojom (i dalje) stoje teške zadaće i veliki izazovi. A u prikazanom autorskom i koncepcijskom mnogoglasju jasno se čuje i glas mnogobrojnih autora čiji radovi, unatoč svojoj važnosti i značenju, još nisu pronašli put do hrvatskog čitatelja, a – kako stvari trenutno stoje – neće ga pronaći ni u dogledno vrijeme. Već bi i to bilo dostatno za preporuku, no ovdje je riječ o djelu koje svoje mjesto lako nalazi i u uvjetima koji nisu obilježeni kroničnom nestašicom literature.

Zdenko Zeman

Warren Zimmermann IZVORI JEDNE KATASTROFE

Globus, Znanje, Zagreb, 1997., 310 str.

Raspad jugoslavenske državne zajednice i uspostava novih samostalnih i suverenih država tijekom proteklih godina bili su predmetom brojnih novinskih, političkih, publicističkih, znanstvenih i inih raščlambi u kojima su njihovi autori pokušali baciti više svjetla na zbivanja koja su dovela ne samo do nestanka jedne i uspostave više novih država već i do tragičnoga ratnoga sukoba u kojemu je na desetke i stotine tisuća ljudi poginulo, ranjeno ili nestalo, a gotovo tri milijuna ljudi moralo izbjeci iz svojih domova pod prijetnjom ratnih osvajača. Mnogi su od tih autora bili ne samo svjedoci već i važni sudionici proteklih zbivanja. Neki su donosili, ili su pak sudjelovali u donošenju ključnih političkih odluka koje su usmjeravale daljnja zbivanja. Njihovi pisani iskazi, iako često neobjektivni, pristrani i puni predrasuda, ipak predstavljaju iznimno važan prinos sustavnijem i temeljitijem upoznavanju uzroka i posljedica političkih, vojnih i općedruštvenih promjena koje su se zbile na jugoistoku Europe na koncu drugoga tisućljeća. Ova su pisana svjedočanstva dodatni – ne i uvijek objektivni – izvor novih spoznaja o proteklom zbivanjima. Čitatelji i stručni analitičari uz pomoć tih svjedočenja nedvojbeno dobivaju priliku otkriti skrivenu pozadinu političkih nadmudrivanja, pritisaka, kompromisa, suprotstavljanja i licemjernosti, ali i nesnalazjenja u složenim situaci-

jama, nepoznavanje uzroka i posljedica promjena, predrasude o karakteru i akterima zbivanja te naročito zlonamjernost u ocjeni značenja proteklih događaja. U mnoštvu više-manje stručnih i objektivnih knjiga i studija proteklih političkih, vojnih i humanitarnih zbivanja našla se i knjiga Warrenna Zimmermanna, posljednjeg i već pomalo zaboravljenog američkog veleposlanika u SFRJ i Beogradu: *Izvori jedne katastrofe* koju su u Hrvatskoj tiskali Globus International d.d. i Znanje d.d.

Političko-diplomatski angažman Warrenna Zimmermanna u SFR Jugoslaviji je uistinu bio važan, po mnogo čemu i odlučujući u danima kad se neumitno, pod naletima velikosrpskog imperijalizma, rastakala jugoslavenska država i kad su se uzdizale i osamostaljivale nove države (Slovenija, Hrvatska, kasnije i Bosna i Hercegovina, odnosno Makedonija). Kao veleposlanik države koja je nakon pada Berlinskoga zida, okončanja hladnoga rata, poraza komunista u SSSR-u i njegova kasnijeg raspada, ostala jedina svjetska vojna i politička supersila, Warren Zimmermann je odigrao svoju osobito osjetljivu (dijelom i kontroverznu) ulogu u političko-vojnoj drami koja je prethodila i zapečatila raspad Jugoslavije, proglašenje novih država, ali i potaknula velikosrpsku ratnu agresiju, tragičan ratni sukob, etničko čišćenje, genocid i ratni zločin. Moramo priznati da je Zimmermann imao uistinu nezahvalnu dužnost da predstavlja SAD u državi koja se pred cijelim svijetom neumitno raspadala i pretvarala u bojište teškoga i krvavog ratnog sukoba i poprište neizmjerne velike tragedije koja nije na ovim prostorima zabilježena još od Drugoga svjetskog rata. Vjerojatno je za njega bilo frustrirajuće promatrati nestanak Jugoslavije za koju je gojio pojačane simpatije. U prvom će poglavlju knjige (*Propadanje*) Zimmermann za Jugoslaviju reći sljedeće: "Kažu da svaki diplomat ima jedno posebno poklisarstvo, mjesto koje najsjajnije blista u maštanju i sjećanju. Za mene je Jugoslavija bila takvo mjesto. Slike s dopisnica nisu gubile ništa od svojega sja-

ja u realnosti te zemlje. Stijene su zaronjene u žalu od ružičastog kamena. Planine bijahu sjajne od snijega ili cvijeća. Ostaci iz brončanog doba i rimska arhitektura činile su da se okoliš činio bezvremenim. Srednjovjekovne crkvice tajnovito postavljene u krajolik šljivika. Privlačna draž jugoslavenskog Balkana bila je živahno političko čavrljanje, pečena janjetina, konjske zaprege, kola i sumnjičavost prema strancima." Unatoč tim uvodnim rečenicama, svojevrsnom žaljenju za Jugoslavijom, za širu je hrvatsku javnost osobito dobrodošla knjiga veleposlanika Zimmermanna za kojega će Stipe Mesić u svojim političkim memoarima *Kako smo srušili Jugoslaviju* (Globus, Zagreb, 1992.) reći da je "drag čovjek i rijetko ugodni sugovornik" (str. 52.). Kroz ovo djelo mi još jednom potvrđujemo sve ono što smo o odnosima i sukobima na prostorima koje je nekad činila Jugoslavija već znali i čemu smo zapravo i sami svjedočili, ali i otkrivamo korijenje političkog i vojnog (ne)angažmana SAD-a u trenucima krize.

Zimmermann u svojem djelu, pisanom u obliku sjećanja, otkriva osobna razmišljanja i osjećaje, ali i zablude i predrasude koje su vjerojatno utjecale na njegov stvaran diplomatski angažman u tim dramatičnim godinama. S obzirom na to da je Warren Zimmermann bio predstavnik najveće svjetske sile, njegove riječi i danas opominju na važnost specifičnih američkih interesa koji kroje geopolitički zemljovid ovoga dijela svijeta, često na štetu "malih naroda i malih država."

Naslov nam kazuje o čemu je u ovoj knjizi riječ – o izvorima (i akterima) propasti i nestanka Jugoslavije te katastrofe i stradanja koji su bili tragični pratitelji burnih političkih promjena. Djelo sadrži de-

vet poglavlja (*Propadanje, Reforma, Demokracija, Proturječja, Polarizacija, Vrtlog, čistište, Odlazak, Epilog*), uz *Uvod* na početku i *Dodatak* na svršetku knjige. Osobito je važan *Uvod*. U njemu je Zimmermann iznio, uz najvažnije teme o kojima će kasnije govoriti, i svoje osnovne teze i stavove koje je zastupao dok je obavljao svoju dužnost američkog veleposlanika. *Uvod* čitatelju otkriva okvir Zimmermannovih polazišta, razmišljanja i viđenja proteklih zbivanja te – što je još važnije – razinu njegova nedostatnog poznavanja povijesti, uzroka i posljedica sukoba i raspada Jugoslavije koje proizlazi iz njegove opsjednutosti jugoslavenskim "brojnim multietničkim vrednotama."

Zimmermann u *Uvodu*, između ostalog, piše: "OVO JE PRIČA O NITKOVIMA – nitkovima koji su krivi za rušenje multietničke Jugoslavije, za izazivanje tri rata i nesreću kojih dvadeset milijuna ljudi nepoznato od Drugoga svjetskog rata. Kako se mogla dogoditi ova tragedija zemlji koja je, prema većini kriterija, bila naprednija i otvorenija od ma koje druge zemlje Istočne Europe? Moja je teza da jugoslavenska katastrofa nije u većini rezultat starih etničkih i religioznih neprijateljstava, niti je ona rezultat propasti komunizma na kraju hladnoga rata, pa čak niti promašaja Zapada. Ovi su čimbenici bez pogovora pridonijeli pogoršanju ali smrt Jugoslavije i nasilje koje je uslijedilo proizašlo je iz svjesnih akcija nacionalističkih vođa koje su zatočile, zastrašile, prevarile ili eliminirale svaku oporbu njihovim demagoškim planovima. Jugoslavija je bila uništena od vrha prema dolje." Zimmermann je za raspad Jugoslavije optužio i okrivio Slobodana Miloševića ("Glavni pokretač rušenja Jugoslavije bio je Slobodan Milošević, predsjednik Srbije"), ali i dr. Franju Tuđmana ("Franjo Tuđman, 1990. izabran predsjednik Hrvatske, također je igrao vodeću ulogu u rušenju Jugoslavije"), Jugoslavensku narodnu armiju ("No kako se zemlja ubrzano dijelila pod udarcima nacionalizama, ta je armija postala alatom Miloševićevih imperijalnih plano-

va”), ali i slovenski nacionalizam. Jedina osoba s ovih prostora koja je, prema Zimmermannovim riječima, odigrala pozitivnu ulogu u spašavanju Jugoslavije i sprečavanju rata bio je tadašnji premijer SFRJ Ante Marković. Zimmermann, doduše, priznaje da su za smrt Jugoslavije krivi i SAD i Europa, i to ponajprije zbog njihova nepravodobnog i neodgovarajućeg angažmana u razrješenju krize, ali im ipak, dakako, ne pridaje odlučujuću ulogu.

Optuživši istodobno Srbiju i Hrvatsku za raspad Jugoslavije i za tragičan ratni sukob koji je potom uslijedio, Zimmermann je izjednačio žrtvu i agresora, ali i dokazao da uopće ne razumije temeljne uzroke, pa i posljedice rata. Dok su Srbi Jugoslaviju držali zapravo samo Velikom Srbijom, pa su njezin nestanak i shvatili kao propast svoje imperijalističke tvorevine, što – sasvim je to jasno – nisu smjeli dopustiti, Hrvati su Jugoslaviju razumjeli jedino kao ravnopravnu zajednicu naroda, što ona, međutim, nikada nije niti bila, pa su njezin raspad doživjeli kao oslobođenje iz velikosrpskih okova. Zasljepljen navodnim političkim i gospodarstvenim, a ponajviše međuetničkim vrednotama jugoslavenske državne zajednice, Zimmermann nije vidio što se uistinu skrivalo ispod površine “bratstva i jedinstva”.

On u svojoj knjizi priznaje da je američka potpora Titu, odnosno Jugoslaviji bila geopolitičke prirode, pa se stoga Amerika (pre)duro zalagala za opstojnost Jugoslavije, držeći da će njezin raspad i nestanak s političke scebe grubo narušiti višedesetljetnu hladnoratovsku ravnotežu vojno-političkih odnosa i snaga u ovoj dijelu Europe, i ne samo tu, imajući pritom ponajprije na umu položaj Jugoslavije u pokretu nesvrstanih te posebice

njezin utjecaj na arapske i islamske zemlje s kojima SAD već godinama ostvaruju male ili nikakve pozitivne odnose. Na žalost, potpora SAD-a “jedinstvu, neovisnosti i teritorijalnom integritetu” Jugoslavije nije spriječila, pače, potaknula je i ohrabrila velikosrpsku agresiju i rasplamsavanje rata. Rekao bih da je tada Amerika slijepo vjerovala u jedan nestvaran svijet u kojemu je Jugoslavija bila idealna višetnačka zajednica, onakva kakvom su je prikazivali komunisti i kakvu su zapravo željeli Amerikanci. Temeljni je američki moto tih godina, vjerojatno, bio: Nije važno kakva je Jugoslavija kao država, važno je da nije sa Sovjetima. (Primjerice, bivši američki veleposlanik u Vatikanu, dr. Thomas Patrick Melady je u svojoj knjizi *Veľeposlanikova priča* napisao i sljedeće: “Jedna od zadivljujućih priča o uspjehu američke vanjske politike na vrhuncu hladnoga rata sa Sovjetskim Savezom bio je uspjeh SAD da izvuče Jugoslaviju iz komunističkog carstva Sovjetskog Saveza. Jugoslavija je ostala lijevo-socijalistička zemlja, no nezavisna od Moskve. Sjedinjene Države uložile su milijarde dolara da Titovu Jugoslaviju spase od sovjetskih pandža.”) čak i više-kratno i dokazano kršenje ljudskih prava u Jugoslaviji (primjerice, položaj Albanaca na Kosovu, “jogurt” revolucije u Vojvodini i Crnoj Gori) nije bilo dostatno za promjenu američkog pristupa jugoslavenskom pitanju i kasnije jugoslavenskoj krizi. Iako je već sredinom 1980-ih godina bilo sasvim jasno da je velikosrpski državni, politički, policijski i vojni aparat preuzeo kontrolu nad Jugoslavijom, američka je i europska diplomacija držala da tu državu treba održati na životu. Da je zapadni demokratski svijet razumio genezu jugoslavenske krize, razumio bi i vjerojatno puno prije podržao nastojanja nesrpskih naroda za oslobođenjem. Jugoslavenska je kriza nastala isključivo kao rezultat, ali i strateški cilj velikosrpske politike. Otjerati iz krnje Jugoslavije sve koji predstavljaju smetnju (Slovence i Sloveniju), a silom zadržati one od kojih možemo i dalje nesmetano crpiti nacionalna i prirodna bogatstva

va (Hrvate i Hrvatsku) – to je bio dugoročni imperijalistički cilj velikosrpskih ideologa. Bosna i Hercegovina i Makedonija su ionako po njihovu mišljenju bile "vekovne srpske zemlje". To Amerikanci, uključujući i veleposlanika Zimmermanna, nisu shvatili; zato je njihov odgovor na agresiju bio zakašnjeli, neodgovarajući, mlak i licemjeran. Nije se Jugoslavija raspala zato što su to željeli Slovenci ili Hrvati, već zato što su je Srbi u cijelosti htjeli staviti pod svoju kontrolu i pretvoriti u Veliku Srbiju, protivno tadašnjim ustavnim odredbama koje su barem na papiru ("de iure") osiguravale ravnopravnost naroda i republika-država jugoslavenske zajednice. Borba protiv takve velikosrpske politike nije bila borba za rušenje Jugoslavije, već borba za vlastito nacionalno oslobođenje. Zimmermann nije, primjerice, shvatio višestoljetne težnje Hrvata za vlastitom državom koja je ostala nedosanjani san stotina tisuća hrvatskih muževa. Zimmermann nije razumio da se Hrvati nisu mogli niti smjeli pomiriti s naraslim velikosrpskim apetitima prema hrvatskoj zemlji. Neopravdano je tvrditi da su za rušenje Jugoslavije podjednako krivi Milošević, koji je Jugoslaviju shvatio samo kao sredstvo za postizanje velikosrpskih imperijalističkih i hegemonističkih ciljeva, i Tuđman, koji je pokrenuo projekt oživotvorenje hrvatske državotvorne ideje. Razvoj je događaja na terenu pokazao da su Amerikanci i veći dio Europljana bili snažniji zagovornici održanja Jugoslavije od njezinih stanovnika.

Valja ipak istaknuti da je Zimmermann uspio prikazati Miloševića i njegovu politiku na način koji nije ostavljao niti mrvice sumnje da je riječ o balkanskom krvniku. O Miloševiću govori najveći dio knjige. Miloševićevi postupci kod Zim-

mermanna nailaze na jednodušnu osudu. Međutim, je li to dostatno da svijet kazni Miloševića za njegove zločinačke, agresorske i nehumane postupke i planove i neće li opet geopolitički i geostrateški interesi SAD-a i Europe zatvoriti oči pred jedinom istinom o jugoslavenskoj krizi, istinom o velikosrpskom nacionalizmu koji nije uspio samo razoriti Jugoslaviju, već gotovo pomesti njezine nesrpske stanovnike. (Na žalost, zbivanja na Kosovu posljednjih mjeseci zorno potvrđuju već mnogo puta do danas izrečenu konstataciju da nacionalni, geopolitički i geostrateški interesi SAD-a u ovome dijelu svijeta imaju bitnu prednost nad pravednim i humanim rješenjem naraslih političkih kriza i vojnih sukoba.)

Bez obzira na brojne manjkavosti, knjigu Warena Zimmermanna uistinu treba preporučiti čitateljstvu, jer će u njoj čitatelji pronaći i obilje faktografskih činjenica te opisa proteklih zbivanja koji su javnosti bili manje ili nikako poznati. Istodobno će čitatelj shvatiti s kakvom se nespremnošću Amerika suočila s krizom na jugoistoku Europe, zarobljena u vlastite ideale, očekivanja, predrasude i razočaranja, zaokupljena ulogom svjetskog policajca i zaljubljena u svoju trenutačnu geopolitičku i gospodarstvenu nadmoć prema drugim poglavito malim narodima i malim državama, kao što su hrvatski narod i hrvatska država.

Dražen Živić

Brian Davies **UVOD** **U FILOZOFIJU RELIGIJE**

Hrvatski studiji, Biblioteka Scopus – knjiga 2, Zagreb, 1998.

Brian Davies, dominikanac, profesor filozofije na Blackfriarsu u Oxfordu u knjizi Uvod u filozofiju religije ne pokušava dati svoju definiciju filozofije religije već je sa-

mo grubo omeđuje kao 'filozofiranje o religiji'. K tome ističe da čak i ta široka definicija ima svoje nedostatke jer postoje mnoga neslaganja o prirodi i filozofiji religije. Njegova je intencija razmotriti neke teme koje se tradicionalno ubrajaju u domet filozofije religije, kao što su pitanja i dokazi o Božjoj opstojnosti, o samoj mogućnosti govora o Bogu, o problemu Boga i zla, odnosu moralnosti i religije te o pojmu čuda i mogućnosti života nakon smrti.

Suvremeni jezično-analitički trend, naslonjen na tradiciju engleskog empirizma, u temelju je Daviesovih misaonih razmišljanja i ponuđenih rješenja. Njih je pak izložio problematski, a povijesnu dimenziju čitatelj stječe uvidom u stavove autora relevantnih za problem koji se trenutno obrađuje. Pod povećalom su autori koji su temi pristupali s gnoseoloških i metafizičkih pozicija. U dijalogu s njihovim misaonim dometima Davies nam nudi raznolike smjernice i okvire pomoću (ili unutar) kojih možemo slobodno formirati vlastite stavove. Pri tomu pisac nije ravnodušan prema vrijednostima mogućih odgovora, već se postupno razabire njegov osobni aksiološki (su)stav o pitanjima (ne) mogućnosti i (ne)zbiljnosti religijskih pojavnosti.

Znakovito je Daviesovo vrlo uvjerljivo polemiziranje i suprotstavljanje filozofima okupljenima u Bečkom krugu koji su, ustanovivši načelo verifikacije (najizrazitije obilježje logičkog pozitivizma) odlučno odbacili sve metafizičke tvrdnje kao besmislene. To je značilo da su se sve ključne tvrdnje religioznih vjernika (npr. 'Bog postoji') na isti način odbacivale kao nepotkrjepljive (*unverifiable*) i/ili kao neopovrgljive (*unfalsifiable*). Nasuprot takvim stajalištima autor ukazuje na to da nekim religijskim vjerovanjima valja dati racional-

nu potporu, ali pritom ne argumentira niti za niti protiv bilo koje pojedine religije, jer ni apologija ni kritika (pogotovu ako su ekstremne) nisu primjerene biti religije.

Tako u poglavlju *Govor o Bogu* Davies potvrdno odgovara na pitanje može li se uopće suvislo govoriti o Bogu (kada ga ionako ne možemo potpuno ni pojmiti ni spoznati), ali naglašava da ta afirmacija ne znači sama po sebi niti potvrdu postojanja Boga niti dostatnost uvjerljivosti atributa koje mu pripisujemo.

Mnogi ljudi postojanje zla u svijetu drže najočitijim razlogom za tvrdnju da Boga ne može biti. Jer, ako je Bog sveznajući, svemoćan i savršen (što djelomice znači i posve dobar), otkuda onda zlo u svijetu? To je tzv. 'problem zla' koji je jedan od ključnih problema klasičnog teizma. Autor u poglavlju *Bog i zlo* navodi da bi teist odgovorio da postoji i Bog i zlo te da postojanje zla ne čini nemogućim ili nevjerovatnim da Bog postoji.

U daljnja tri poglavlja Davies razmatra ontološki, kozmološki i dokaz iz uređenosti za postojanje Boga. Ontološki dokaz ocjenjuje neuspješnim, jer možemo reći što mislimo uz pomoć nečega, a da ne mora biti točno da to o čemu govorimo zbiljski postoji. No, drži autor, povezani zajedno, kozmološki dokaz i dokaz iz uređenosti ukazuju na to da je razlozan dokaz za Božju opstojnost moguć.

U poglavlju *Iskustvo i Bog* Davies ističe da se mnogi ljudi ne pozivaju na dokaze o Božjoj opstojnosti, već da se razložnost vjere u Boga može braniti pozivanjem na iskustvo. Govori li iskustvo razboritome čovjeku da Bog postoji? Daviesu se čini da je pozivanje samo na iskustvo nerazložno, jer ili ga je vrlo teško (pogotovu drugome) razumjeti, ili pak prelazi u nešto što naliči uvjerenosti dokazom.

Davies se zatim u sljedeća dva poglavlja posebno zadržava na dva najvažnija atributa koja su Bogu pripisivana u judeo-kršćanskoj tradiciji – atributima vječnosti i sveznanja te zatim u poglavlju *Moralnost i religija* pokušava odgovoriti na pitanje – je li (i na koji način) moralnost

uključena u religiju, ili su pak uzajamno suprotstavljene?

Čudo i Život nakon smrti dva su posljednja poglavlja u kojima Davies ističe da privlačan oblik života nakon smrti ne treba odbaciti kao nemoguć, unatoč tome što nije uočen nikakav izniman razlog da vjerujemo u život nakon smrti u bilo kojem obliku.

Ovo je prvi uvod u filozofiju religije koji se pojavio na hrvatskome jeziku te je za očekivati da će uvelike nadići svoju propedeutičku zadaću koju su mu urednici 'Biblioteke Scopus' ponajprije namijenili.

Naime, osim što će dodatno pridonijeti dignitetu filozofije religije među inim filozofskim disciplinama, ovaj i ovakav prvijenac će – i zbog svoje tematike i zbog načina na koji tu tematiku obrađuje – također zauzeti mjesto u hrvatskom kulturnom i duhovnom obzorju, među onim djelima koja utječu na njegovo obogaćivanje i svekoliku razinu.

Uvod u filozofiju religije knjiga je koja će zasigurno koristiti raznolikoj i širokoj čitateljskoj publici – znanstvenicima i studentima iz različitih područja humanističkih i društvenih znanosti koji se zanimaju za ovu relativno mladu filozofsku disciplinu, kao i svima onima koji bi htjeli (pre) ispitati vlastite stavove o fenomenu religije i njezinim bitnim i temeljnim pitanjima.

Branko Ivanda